

LENGYEL ANDRÁS

Tverdota György új József Attila- könyvéről

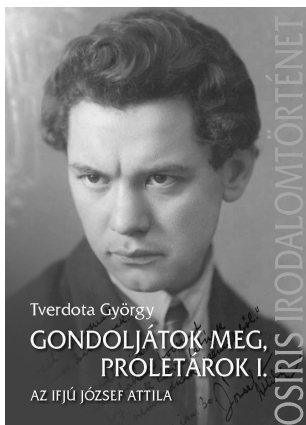
TVERDOTA GYÖRGY: GONDOLJÁTOK MEG,
PROLETÁROK 1. AZ IFJÚ JÓZSEF ATTILA

A József Attila-kutatás első számú tekintélye ma minden jel szerint Tverdota György. Ez a szerepkör több mindenből épül föl; a folyamatos jelenlétből, a jónak ítélt művekből és a szakmai közélet szervezéséből, azaz bizonyos irányítói szerepből. A tekintély persze nem tudományos, hanem szociológiai fejlemény, de nehéz lenne tagadni, hogy ez a tekintély tudományalakító tényező. Mások teljesítményét is befolyásolja; ösztönzi vagy/és fékezi a lehetséges kutatásokat. A tekintély centrumát persze az egyéni tudományos teljesítmény alkotja. Utólag is ez – a művek – fogják igazolni, megerősíteni vagy esetleg szétrombolni a mai presztízst.

Tverdota György új könyvének tétje is e folyamatban keresendő. Az új könyv egy összegző, s könnyen lehet, pályát záró, terjedelmileg is figyelemre méltó mű. Összegzi az eddigi háromnegyed évszázados József Attila-kutatás relevánsnak vélt eredményeit, s összegzi a szerző pályájának tapasztalatait is. Ezzel, eredményeitől függetlenül, pro és kontra meghatározza majd a korosztálya „behajózása” után föllépő új kutatógenerációk orientációját, hiszen e műhöz fognak visszanyúlni első mozdulattal. A József Attila-irodalom oly nagy és (eredményeit illetően) oly szétszórt, oly áttekinthetetlen, hogy egy pályáját kezdő fiatal aligha fogja e sok ezer tételes irodalom egyenkénti végigolvasásával kezdeni szakmai fölkészülését. Orientációs pontja tehát az összegző „Tverdota” lesz; s annak felelőssége, hogy ez a generáció majd milyen irányba, hogyan fog továbbindulni, nem kis részben ezen az olvasmányélményen múlik majd.

Ez a margójegyzet, ez a szükségképpen rövidre fogni kritikai kommentár, ebből az aggodalomból nyeri energiáit. Az utóbbi időszak Tverdota-vezérelte „kol-

Osiris Kiadó
Budapest, 2021
888 oldal, 5980 Ft

lektív vállalkozásai”, így mindenekelőtt az értekező szövegek kritikai kiadásának (2018) félresiklása ugyanis azt jelzi, Tverdota nem tud megbirkózni a Szabolcsi Miklóstól megörökölt „pozíció” sokrétű feladataival, és ez irodalomtörténeszi munkássága elbizonytalanodásával, szemléleti és metodikai megzavarodásával jár. Környezetének némely tagja pedig fölerősíti e zavart, rossz irányba tereli gondolkodását. Így nem saját korábbi korlátainak meghaladása bontakozik ki e produkciókból, hanem ellenkezőleg, az eddigi eredmények deformálódására, szétbomlására kell következtetnie a tárgyi kritikára törekvőnek. Magyarán: a könyv készültéről érkező hírek ismeretében az a kérdés vált az elsődlegessé: a kiteljesedés vagy éppen a romlás művelete lesz-e ez a könyv?

Ha egy mondatban előre kell hoznunk a mérlegelés eredményét, azt kell mindjárt mondanunk: az összegzés mostani, első kötete a főntartások jogosságát igazolja. Baj van ezzel az összegzéssel.

*

Az új könyv egy összefoglaló, nagy József Attila-monográfia első kötete. Hogy ez az összegző mű „nagymonográfia”-e, avagy csak egy nagy terjedelmű monográfia, „újrairás”, a szerzői önértelmezés függvénye. A kérdés valódi problémát taszít homályba. Nagymonográfiát, állítólag, csak egyszer lehet írni, utána már csak az újrairás következhet. E föltevessel némileg ellentétben, Tverdota mégiscsak a megváltozó nézőpontok, kérdésföltevések kielégítésének igényét fogalmazza meg. Könyve akkor most monográfia vagy újrairás? Az első kötet nyolcszáznyolcvan oldal (nem kimondottan zsebkönyv méret tehát), s huszonegy évet tárgyal. A második kötet időhatára, ígérete szerint, 1927–1937, időben tehát az elsőnek csak kb. a felét tárgyalja majd. Igaz, irodalomtörténeti szempontból éppen ez a második rész lesz a fontosabb rész (az „igazi József Attila” ugyanis 1927 és 37 között alkotott, az 1927 előtti szakasz csak előtörténet – máshol ezt Tverdota is így véli); együtt tehát a várható terjedelem legalább ezerhatszáz-ezerhétszáz oldalra rúg majd. Ez olyan terjedelem, amely, úgy vélem, felülírja a szerzői önértelmezést. Ez, ha újrairás is, valójában nagymonográfia. (Egy radikálisan új pozíció fölvezetésének ennél sokkal hatékonyabb eszköze lenne egy száz-százötven oldalas nagyszé.)

Ha a „nagymonográfia” kritériuma nem a totális *előzménytelenység*, hanem a részletező összegzés, akkor a döntő kritérium a megelőző kutatások *integratív* összegzése, követelménye. Azaz az eredmények teljes körű áttekintése, megrostálása, új, adekvátabb – teljesebb és mélyebb horizontú – összképbe rendezése. És ezzel – már pusztán az elrendezés belső koherenciája és világossága révén is, szinte automatikusan – új, eddig nem látott perspektíva nyílik meg. Az igazi, valódi újrairás ebből, az így megnyíló perspektívából történhet majd. Az értelmezés – akár egy szent szövegről van szó, akár egy nagy filozófiáról, akár „csak” egy jelentős irodalmi életműről – mindig csak értelmezési kontinuumként, azaz ismétlődő újrairásokként valósítható meg. Ebben a folyamatban egy „nagymonográfia” csak egy viszonylagos stádium; nem több.

Tverdota könyve – akár „nagymonográfia”, akár csak nagy terjedelmű monográfia – értelemszerűen csak „szem a láncban”. Relevanciája nem ezen múlik.

A „nagymonográfia”/„újrairás” alternatív szembeállítására nála minden jel szerint csak ürügy, hogy „igazoltan” leszükhthesse feladatvállalását, s bizonyos nem-szerelem feladatok teljesítése alól kibújhasson. (Ez akár érthető is lenne, de akkor nem kell ezerhatszáz oldalt írni, s a parciális megközelítést, mint vállalt korlátozottságot,

nyíltan kell vállalni.) Nem sugallhatja egy ilyen munka viszont az átfogó igényt, ha erről eleve lemond. Ezt a redukáltságot semmiféle gigantikus terjedelem nem képes ellensúlyozni.

A szemléleti-metodikai ellentmondás már a könyv anyaga és a szerzői tematizáció ellentétében is megmutatkozik. Ha a könyvet kívülről és kicsit a szöveg fölé emelkedve vesszük szemügyre, azonnal kiderül, valami nem stimmel. A megírt mű a költő 1905 és 1926 közötti élet- és pályaszakaszát dolgozza föl, ami – értelemszerűen, elemi életrajzi okokból – azzal jár, hogy e szakasz irodalomtörténeti szempontból semmiképpen nem egységes. E huszonegy évből legalább egy tíz-tizenöt éves, tehát hosszú *költészet előtti* szakasszal is számolni kell. És ez fölveti a kérdést: lehet-e ezt a két, mérőben különböző életszakaszt azonos, nem biográfiai, hanem poétikai nézőpontból leírni? Aligha. A költészetvizsgálat eszközei csak a költészet esetében adekvát eszközök. Ellenben leszögezhető: e huszonegy év egysége biográfiai természetű. A *nem* költő és a (*már* valamilyen szinten) költő ugyanaz az ember, akinek léte, bár folyamatos változásként írható le, a lét egy természetes egysége. A költő ezen az egységen belül csak egy második fázisban, másodlagos szerveződésként jelenik meg. Ennek pedig súlyos metodikai következménye van: a költő megjelenése csak a biográfia keretein belül történik, s csak ilyenként értelmezhető. József Attila életrajza keretében, mint az életrajz speciális, de természetes fejleménye, értelmezhető és leírható a költő „megszületése” és kifejlődése – de fordítva ez nem történhet. A művekben – később – megjelenő (ön)életrajzi motívumok nem az életrajz, hanem a költészet tényei. A költészetből az életre következtetni más jellegű és más eredményt hozó művelet.

És itt nem árt tudomásul venni, az életrajzi (eseménytörténeti) filológia nemcsak tárgyában, de eszközeiben is egészen más, mint a poétikai filológia. Nem cserélhetők föl, és sem fölöslegessé, sem helyettesíthetővé nem teszik egymást. Az egyikből a másikba való „átlépés” persze nem egyszerű; ez is, az is egészen más kompetenciákat igényel. De ez nem változtat azon a kegyetlen realitáson, hogy egy igazi „nagymonográfia” csak a két, nagyon különböző eljárás harmóniába hozásával írható meg. Enélkül, terjedelemtől függetlenül, csak *rétegt* értelmezések produkálhatók. (És akkor még nem is szóltunk az egyik, föltétlenül szükséges kompetenciáról: a nyelvi, filozófiai, történeti-szociológiai erudíció ezerfelé ágazó világról.)

Az életrajzi tények azért is releváns momentumok, mert az életrajzi és a történeti kontextus nemcsak érintkezik, de át is megy egymásba. A gyermek József Attila számára mindez úgy jelentkezett, hogy egy nagyon bonyolult családi konstellációba született bele. Mert bizony a magyarosodni akaró, de magyarul rosszul beszélő, iskolázatlan, a fegyelmet nehezen tűró posztnomád oláh cigány apa és a csinos, temperamentumos, de a jelek szerint önfejű („kun”) parasztlány a magyar főváros felemás „olvasztótégelyében” összejöhetnek ugyan, de együttélésükbe be volt épülve a fölbomlás lehetősége (ami, tudjuk, be is következett), s ennek nagyon súlyos egyéni következményei lettek. S a két szülő külön-külön is, együtt is olyan szociokulturális feszültségek hordozója volt, hogy öntudatlanul is erősen szétartó impulzusokat közvetítettek gyerekeiknek. A háttérben pedig egy szétrobbanás előtt álló, kollíziós szerkezetű „állami és társadalmi rend” aknája „ketyegett”. Az, hogy ez a franztadti kislány nem „kétes egzisztenciájú” lumpen lett, hanem a magyar szellemi élet egyik jelentős alakja, az ha nem is „isteni csoda” volt, de a vékony lehetőségek összekapcsolódásának szerencsés „véletlene”. Ezt a helyzetet átlátni, megérteni és (irodalmi) lehetőség-

ként azonosítani, történeti és irodalomtörténeti szempontból egyaránt nagy és sok érzékenységet igénylő feladat – de meg nem kerülhető.

És ez a komplikált eredet, nem is véletlenül, rajta hagyta nyomait, sőt érzelme- és gondolkodástörténeti mintázatát az életmű kognitív szerkezetén.

A mindebből adódó problémákat, jól látható ez, Tverdota meg akarta spórolni magának. Amit lehetett, szőnyeg alá söpört, vagy egyszerűen nem létezőnek tekintett, s a valóságos problémák elfedésére álmegoldásokat kreált.

Már a főszöveg indítása is szimptomatikus: „Kezdjük hát az egyes számú életrajzi ismerettel” – írja. Már az is figyelemre méltó, hogy számára nem életrajzi tény vagy adat van, hanem (fölhasználható) „életrajzi ismeret”. (Honnan származik ez az ismeret? Erre éppen rá kellene kérdezni, ebből kellene indulni.) S mindjárt így folytatja: „József Attila 1905. április 11-én, a Ferencvárosban, József Áron szappanfőző és Pöcze Borbála, a »szép, ifjú mosóasszony« harmadik (ha a korán elhalt testvéreket is számba vesszük, hatodik) gyermekeként látta meg a napvilágot. Ha eltekintünk az első számú életrajzi ismerettől, tárgyunk eltűnne a szemünk elől. Úgy vehetnénk szemügyre a költeményeket, mint a népdalokat szokás, amelyeknek nem ismerjük a szerzőjét” (29). Látszólag korrekt „adatok” ezek, pontosak, már-már lexikonadatok. De ez csak látszólagos. Mind a költő, mind apja neve elfedi a valóságos nevüket, a költő neve igazában Józsefi, esetleg ahogy egy ideig ő szerette írni: Józseffy, s csak a polgári iskolában, egy tanár önkénye révén rövidült Józsefre. Az apanév története pedig oly bonyolult, s oly nehezen megpróbálható homályba nyúlik le vagy vissza, hogy itt, utalásszerűen nem is érdemes megpróbálkozni a tisztázásával. A nevek körüli anomália és zavar önmagában is jelzi, ide kívánczogna némi filológiai munka. A gyerekszám is adna okot némi munkára. De ezeknél árulkodóbb a születésre vonatkozó „ismeret” és a „tárgyunk” közötti összefüggés emlegetése. A könyv tárgya ezek szerint a *versek* korpusza, s e versek lehetséges vizsgálata, ezt tehát csak az választja el a folklórszövegek elemzésétől, hogy itt Tverdota szerint van egy ismeret a születésre vonatkozóan. Ez igazolhatatlan előfeltevéseket tartalmaz. Közülük csak kettőt vegyünk elő. (1) A műköltészet és a folklór elemzésének lehetősége nem csak abban tér el egymástól, hogy ismerjük-e a szerző nevét és születési adatait. (2) A tárgy, a versek valamilyen szempontú vizsgálata akkor sem tűnne el, ha költőnk nevét és születési adatait nem ismerenénk. A kontextuális értelmezés jogát, amelyet, ha fogcsikorgatva is, egyre inkább visszavesz az irodalomtörténet-írás a maga posztmodern autodaféja után, nem lehet leszűkíteni egy születési adatsorra. A folklór képbe kerülése más szempontból is árulkodó. Bár Tverdota kénytelen elismerni, hogy valami „életrajzi” összefüggés létezik, ezt az összefüggést igyekszik leszűkíteni motívumokra és szövegmodulokra.

Egészében árulkodó föltevés ez; a történeti, életrajzi és poétikai szempontok egyesítése helyett valami homályos „folklór”-szerűséget vetít a horizontra. Ha végigolvasuk az egész nyolcszáznyolcvan oldalt, kiderül, ez a retorika a könyv anticipációja, s akaratlanul is egy erősen leszűkített, de a könyvet mélységében is átjáró metamorfózisról árulkodik. A kultusz kutatáson iskolázódott, mindig másodlagos, narratív forrásokkal dolgozó, az elsődleges – „életrajzi” – realitások iránt érzéketlen Tverdota voltaképpen saját, egyéni József Attila-kultuszát vezeti elő, fölhasználva ehhez mindent, ami a keze ügyébe kerül; későbbi, sőt kései verseket, emlékezéseket, vélekedéseket stb. – azaz szövegeket, még hozzá az empirikus élettörténet eseményeihez képest másodlagos, sőt harmadlagos szövegeket. Ebben az eljárásban a verselemzés egyik, Tverdótára jellemző változata érvényesül, de nem szisztematikus rendben,

hanem – különösen a könyv első két-háromszáz oldalán – teljes interpretátori önkény-nyel, asszociatív ugrásokkal, műveltségi egyoldalúságokkal. A József Attilát idéző első kötet anyagában így rendre 1926 utáni versek és 1937 utáni emlékezések modulként használt motívumai, utalásai dominálnak. (Ezekről akár kvantitatív kimutatások is készíthetők lennének – de fölösleges ezt elvégeznünk. A szövegeknek ez a dominanciája oly egyértelmű s oly mindenre rátelepedő.) S a gondolatmenet meghatározója nem valaminő előzetes fogalmi elemzés, hanem a motivikus összefüggések – időn és kontextuson átívelő – összekapcsolása. (Ha az alfejezetek címét, akár csak a tartalomjegyzék átpörgetésére szorítkozva áttekintjük, jól látszik, hogy fogalmi leíró címek helyett jelöletlen, kiragadott idézetek sorakoznak. Minden logikai koherencia nélkül.) Ez a metódus a könyv anyagának karakterét követve nem azonos értelmezői potenciált eredményez. Ott, ahol már a versek dominálnak, és összefüggő sorozatot alkotnak, e metódus jobb eredményt hoz. Ott, ahol ilyen versanyag még nincs, mert a gyerek József Attila még nem írt verseket, még csak élt és tanult, az eredmény egészen lesújtó.

Az a másodlagos – újrannarratívizáló – narráció, amelyet a könyv az életrajz problémáinak pótlására ad, s amely lényege szerint maga is a folklorizáció egy furcsa változata, paradox helyzeteket teremt. Egyrészt: olyan kérdések, amelyeknek fölvetése és megválaszolása empirikus történeti-szociológiai elemzést kívánna, az alkalmazott metódus miatt megválaszolatlan, sőt – sokszor – körvonalazatlan is marad. Ki volt az apa, hogy hívták akkor (tudniillik fia születésekor), miért éppen úgy, ahogy stb. De hogy jöhetett létre a szülők együttélése, majd házassága, s ha már létrejött, miért nem maradt fenn. Stb-stb. Stimmelnek-e a forgalomban lévő, folklorisztikus eredetű személyi adatok? És nem kéne-e felülvizsgálni még az anyakönyvi bejegyzések autenticitását is, hogy – egyebek között eljussunk a költő szociabilitását mélyen meghatározó származásának, valamint „hibátlan” nevének megismeréséhez. (Tverdota még azt sem mondhatja, hogy a *név* ne lett volna költészetileg is fontos „motívum”. Ám azt, hogy neve miért volt fontos a költőnek, még közvetlenül a halála előtt is, azt csak a név kialakulástörténetének pontos rekonstrukciójával lehetne megválaszolni.) Az az érzéketlenség, amellyel Tverdota az életrajzhoz viszonyul, végzetes: elvész egy alapvető jelentőségű értelmezési lehetőség, és a betemetett problematika, mint az építési hulladékkal föltöltött gödör, alapja lesz egy hamis realitásnak.

De ha valami „posztmodern” széplélekben fölmerül a vád, hogy mindez csak egy költészettől idegen, rég elavult, „korszerűtlen” életrajziság számonkérése a könyvön, akkor ennek az okosan korlátozott értelmezőnek szembe kellene néznie az „első vers” problémájával. A vers, akárhogy nézzük is, semmilyen költészetértelmezésből nem zárható ki.

József Attila első fennmaradt, tehát már ismerhető és értelmezhető verse a *Kedves Joci!* című szöveg. (Ennek harmadik strófáját, ismeretes, nem a gyerekköltő, hanem nővére, Jolán írta – ami nem teszi egyszerűbbé a filológus dolgát.) Tverdota természetesen ír erről (vö. 215. skk.), de nincs benne sok köszönet. Némi elmélkedéssel vegyítve szétfolyó, váz nélküli emlékezőtörödékeket kever egybe; az egész olyan, mint a sütés előtti piskóta. Anyag van benne, de azonossága teljesen képlékeny még. Hogy mikor született ez a vers, nem tudja megmondani; hogy Jolán mikor írta hozzá a verset kikerekítő harmadik strófát, ugyancsak nem tudja. Minden szétfolyó, ellenőrizetlen emlékezésfragmentumok halmaza. S eltekintve attól, hogy minden idevont emlék hitele, pontossága külön-külön is elemzést igényelne, az időrend részeiben is, egészé-

ben is megoldatlan. A narratíva, amit kapunk, fix pont, váz vagy gerinc nélküli *mese*. Nem vagy alig-alig viszi előrébb a kérdés megoldását. Pedig József Attila konkrétan megnevezte, ki tanította meg verset írni, s állítását közvetett adatok is igazolják. Ám a motívumkeverésben feloldódik az a szélesebb és mélyebb probléma is, amely még az időrendnél is fontosabb: a nem írástermelő rétegek fiainak írásismerővé és -termelővé válása. Ez, József Attila esetében, az úgynevezett zsenialitás társadalmi megképződésének is kérdése. Ez a zsenialitás nem genetikai adottság kérdése csak; hogy az adottságból hogyan lesz – hogyan lehet – történetileg érvényes zsenialitás, az nagyon finom elemzést igénylő történeti-szociológiai kérdés. Nagyon sok mindennek az ismerete kell megválaszolásához, leírásához – egyebek közt nagyon pontos életrajzi-filológiai tudás is. Az oralitásból az írásbeliségbe való átlépés egyéni története ez. Az alfabetizáció elsajátítása éppúgy hozzátartozik, mint a kor művelődési életében forgó szövegeknek a megismerése, a tudáskészlet fölmérése, szelektálása, belső lehetőségeinek fölismerése, a saját adottságok tudatosulása, a mintakövetés és az önkifejezés összetartozásának a kérdése, konvencionális fogalmi keretben szólva, az: hogyan lett (s egyáltalán hogyan lehetett) egy ferencvárosi utcagyerekből „csodagyerek”, „proletárköltő”, majd „nemzeti” klasszikus? Ehhez nagyon sok részdiszciplína eredményeinek és speciális kérdésföltevésének ismerete szükséges: a kommunikációtechnológia, a társadalomtörténet, a néprajz, a legtágabb értelemben vett gondolkodástörténet stb. ismeretén túl a klasszikus filológiai technika maradéktalan birtoklása is, túponosságú alkalmazása is előfeltétel. A kérdés világos megfogalmazása nélkül még a számára vehető források fölismerése sem következhet be. Pedig minden „nyom”, ami megmaradt, forrás, csak tudni kell, hogy az éppen mire forrás. S mindezt, ha valakitől, akkor Tverdotától, a monoki parasztfiúból egyetemi tanárrá emelkedett irodalomvizsgálótól számon kell kérnünk. Ő maga is, igaz könnyített pályán megtett egy ilyen utat, illő tehát, hogy a professzor úrnak legyen érzéke ehhez a megközelítéshez. De nincs, mert opportunistaként inkább igazodik a nagy trendekhez, és a sehová vezető utat járja be. Ám nem lehet büntetlenül semmibe venni az élet bizonyos dimenzióit, csak azért, mert az az uralkodó paradigma és a személyes rutin kompromisszumát legyőző erőfeszítést követel.

Az életrajzi filológia nagy előnye, hogy a nyomok szisztematikus követése és föl-tárása rákényszeríti az értelmezőt az uralkodó paradigma mint elégtelen magyarázat föl-számolására is. József Attila József Attilává válásának megértéséhez például föl kell ismerni József Jolán és Makai Ödön emberi teljesítményének mibenlétét is. Mindketten gyarló személyiségek voltak, sok hibával, de Jolán, a maga nem mindig tiszta eszközeivel ugyan, „kihozta Attilát a Ferencvárosból”, Makai pedig olykor önzésből, olykor azonban saját ízlése és érdekei ellenére, biztosította azt a minimumot, ami gyámfia magas kulturális kiképződésének előfeltétele volt. Az emberek általában nem jók vagy rosszak, hanem ilyenek is, olyanok is egyszerre. Megítélésük egy adott kontextuson belül mindig konkrét mérlegelést kíván.

Az „első vers” megszületésének, a maga történeti kontextusában való megértése mindenesetre a József Attila-életmű megértésének előfeltétele és szociokulturális alapja. S szimbolikus, hogy ez a gyerekvers, bármily „gyerekes” is, már a költői alkat nukleuszaként funkcionál. Nem mintakövető, hanem elsődlegesen önkifejező, önmegjelenítő szöveg. Valószínű, hogy a verselésben rejlő ilyen lehetőségek miatt lett „költő”, tette föl életét egy, amúgy nagyon is ellentmondásos és bizonytalan alapokon épülő professzióra.

Az önkifejezés igénye és lehetősége adja az életmű benső egységét, töréseken, kanyarokon át is érvényesülő személyiségtörténeti kohézióját. (Az intellektus mozgása pedig a kanyarokat, és a kanyarokon át megvalósuló fejlődést involválta.)

Tverdota életrajzhelyettesítő gondolatmenete sajnos nem életrajz, nem is verselemzés, hanem egy, kronológiai helyet kitöltő kevert diskurzus; valami illegitim pótlék. Érzi, hogy kell beszéljen a költő életéről, hisz sok későbbi versben fölbukkan ennek az életnek valamely momentuma, de az életrajz-írást korszerűtlennek véli, és érzeke sincs hozzá. Így a maga módján oldja meg a feladatot. Ilyen szempontból példaértékű eljárás a Mama öthetes kórházi kezelésének története. József Áronné ugyanis 1909 januárjában kórházba került, a gyerekei pedig öt hétig felügyelet és gondoskodás nélkül maradtak (74). Ezt a tény Tverdota rögzíti, majd, „ócska” életrajzi rekonstrukció helyett, elmélkedni kezd a család sorsáról, szétbeszéli a történeteket. Pontosabban: az empirikus realitás rekonstrukciójának kísérlete helyett egy kevert, fiktív „realitást” kreál. Emlékezéseket, verseket és különböző, idegen elméleteket egy, amúgy tiszteletre méltó, ám fiktív szegénységvízióba fog össze. Az eljárás lényege az eseményeknek a realitásból a fikcióba való átvezetése, s ennek a fikciónak realitáspótlékként való prezentálása. A lépések: (1) a Mama kórházba kerül, (2) József Jolán „emlékezik” erre, (3) József Attila gyerekversei, (4) az irodalomtörténész (ez esetben Tverdota) létrehoz egy kevert diskurzust, amelynek elemei (tény, emlék és poetikai szempontú versmagyarázat) belső kohézió nélkül kapcsolódik egybe. Mi ebben az eljárásban a probléma? A nővér emlékezése bizonytalan hitélű, s a mindenképpen utólagos „versmagyarázat”, már öccse versei *után* született. Azaz Jolán a versektől inspirálva, azokat demonstrálva „emlékezik”: várapozásokat elégit ki. Emlékeinek fölhasználása sok óvatosságot igényel, kontrollanyag nélkül veszélyes terepre viszi az értelmezőt. A költő versei: versek; esztétikai szövegkonstrukciók és nem önéletrajzi epizódok. Vannak benne, persze, realitásfragmentumok, de e realitásfragmentumoknak sincs történeti ideje, sem tényleges kontextusuk nem nyilvánvaló. Freud elmélete, amely itt ugyancsak e szövegkeverésnek a része lesz, csak „gyógyászati segédeszköz”, s nem József Attila életrajzának ténye. Amit Tverdota a versekről mond, az egy lehetséges verselemzés részeként tehetne szert jelentésre, de a gyermekkorra való visszacsatlakoztatás komoly aggályokat kelt: a visszacsatlakoztatás illegitim redukción alapul. A verset író költő magatartását sem jellemzi maradéktalanul, hiszen a versek nemcsak „emlékek”, de elméleti és poétikai megfontolások eredményei is. A József-gyerekek öt hetének ilyen interpretálása igazolhatatlan konstrukció. Nem hogy nem „életrajz”, de mint (egyébként kronológiailag sem ide tartozó) „verselemzés” sem kielégítő. Nem referenciális olvasat (ami önmagában is problematikus eljárás lenne), hanem egy vélelmezett valóságnak való önkényes alárendelés.

Az irodalomtörténeti „mindentudás” igényének felemás és illegitim kielégítése ez. S közben azt a tudást is elveszítjük így, ami elérhető lenne számunkra. Nem becsljük a korlátozott érvényű életrajzi ismeretet, ugyanakkor az esztétikai fikciónak olyan tartalmat tulajdonítunk, ami nincs és nem is lehet meg benne.

A „tudás”, amelyre így teszünk szert, csupán retorikai termék.

*

A könyv narrációs szerkezete egy ponton megváltozik. Ez a változás nem éles, nem váltásszerű, inkább csak átféjlődés. De észlelhető, érzékelhető, s a könyv javára válik. Onnantól kezdve, hogy József Attila rendszeresen verseket írt, s ezek kéziratban is,

majd nyomtatásban is ránk maradtak, Tverdota valami szilárdabb talajt érez a lába alatt, számára ezek a szövegforrások „érthetőbbek”, inkább értelmezhetőek. Vannak versszövegek, s ezeknek időbelisége automatikusan fölrajzol egy folyamatot, amelynek összefüggéseit érzékelni, leírni és (így vagy úgy, de) értelmezni lehet. Az irodalomtörténész saját, szűkebb területén mozoghat; motívumokkal, versformákkal, mintákkal stb. szembesülhet. A „kemény” életrajzi és keletkezéstörténeti adatok persze Tverdota klaviatúráján itt is fölpuhulnak, ám a versszövegeket és egymásutániságukat nem kerüli meg. Milyenek ezek az interpretációk? Tverdota elsősorban a József Attilának *mintát* és *orientációs lehetőségeket* szolgáltatató előszövegekre figyel. Az interpretáció a versek szoros olvasásán alapul, s azt keresi, a fiatal, még tanuló költő kiknek a műveiből vesz át motívumokat, formákat, azaz kiktől mit tanul meg, s ez a tanulás milyen karakterű szövegeket eredményez. A nyugatos vagy az avantgárd versalkotás megtanulását sok szöveg párhuzammal mutatja be, Adytól Kassáig. Ez így egy szűkített, leíró történeti irodalomszociológia vázlata, „fejlődésregény”, mondhatnánk a modern magyar irodalom hatástörténete – egy fiatal, a szakmát még tanuló „költő” oeuivre-jében. Ez több szempontból is érdekes. Megmutatja, hogy József Attila mely költők műveit ismerte közelebről, honnan merítette poétikai eszközeit, egyáltalán, mit tekintett aktuálisan költészetnek, amelyben önmagát ki akarta fejezni. S ezzel jellemezve van az az alkotásmód, amely ezeknek a mintáknak az egyidejű vagy egymást követő fölhasználásával alakult ki, és a későbbiek vonatkozásában alapozó eszköztárrá állt össze. Igaza van Tverdotának, ezek – főleg kezdetben – sokszor még a tanulás dokumentumai, s nem „saját”, kreatív szerveződésű megnyilatkozások. De vannak (és időben előrehaladva szaporodnak) az ehhez képest már „eredeti”, saját produkciók is. Természetesen saját, egyéni orientációváltozatokban, olykor kevert formában. Ezek már nem másolatok vagy illusztrációk, hanem egyéni kísérletek, hangpróbák. A könyv ilyen jellegű leírásai persze az olyan „öreg motorosoknak”, mint e sorok írója is, sokszor ismerősök – Tverdota régi tanulmányaiból. Ezek itt valójában kivonatok, újraírások, folyamatba szerveződő szisztematikus összefoglalások. A régi értelmezések ilyen – kiegészített – újrahasonosítása természetesen nem hiba, sőt – ne legyünk hipokriták! – értelemszerű. Ugyanilyen módon tűnnek föl a könyvben a fiatal költő világnézeti orientációs mintái is, például Nietzsche, a zsidó-keresztény kultúrkör szent szövegei vagy Schmitt Jenő Henrik „ideális anarchizmusa”. (Utóbbihoz az újabb kutatásokból fölhasználta Farkas János László némely eredményeit is.) Ezeknek a mintáknak az áttekintése, akkurátus számbavétele és bemutatása a könyv legjobb és legfontosabb részletei közé tartoznak. A poétikai filológia lehetőségeinek szép, irodalomszociológiai hasznosítása, *demonstrálása* ez. Tverdótát legjobb lehetőségei szintjén mutatják meg ezek a fejezetek.

Kár, hogy ezeket az összefüggéseket is sokszor feloldja a homályos szemantikájú és hitelű emlékezések kontextusában; s az életrajzi filológia lehetőségeivel itt sem él. Mindebből következik, hogy a történeti-szociológiai kontextus (mely *minden* emberi tevékenység természetes közege!) sem terjed túl a kortársak mesélgetésein. Ez nem csak homályossá teszi a valahogy mégiscsak felvázolódó kontextust, de le is szűkíti azt. S a költőt, irodalomtörténészi segédlettel, az esetlegességek buborékjába zárja. Pedig az 1920-as, 30-as évek atmoszférájáról, mozgástendenciáiról, alapvető történeti-szociológiai szerkezeti meghatározottságairól stb. ma többet lehetne mondani, mint amit a maguk hajdani szűk horizontjába beleragadt diáktársak és ismerősök előadtak. S ilyen szempontból nem szerencsés József Jolán „emlékezéseire” sem ilyen gyanút-

lanul hivatkozni. (Jolánnak eminens érdeke volt, hogy saját történetet adjon elő öcséséről.) Az emlékezések, kivált a Jolánéi, önmagukban azért is veszélyesek, mert (1) szűk horizontot nyújtanak, (2) a mitológiaépítés eszköze él bennük. Itt bizony a nagyszámú, fontos kordokumentum vallatása és néhány jó történész szempontjai és fölismerései nagyon is elkelték volna.

Az életrajzi eseménytörténet, a történeti-szociológiai kontextus és az írott mű (a szöveg) ugyanis nemcsak egy utólagos absztrakcióban tartoznak össze, de közvetlenül, empirikusan is érintkeznek egymással, s ez az érintkezés létrehozza a mű értelmezhetőségének történeti-kognitív állványzatát. Mert az egyéni élet bekapcsolódik az egyén számára (is) adott empirikus kontextusba, s ez az összekapcsolódás mint konkrét, leolvasható összefüggés, mint „tartalom”, a mű nyersanyaga lesz – az alkotás folyamata ezt az anyagot szűri, alakítja és formálja meg. A mű mint eredmény pedig e folyamat utólagos ellenőrzésére is eszköz, a benne lévő összefüggések egyre finomodó leolvasása önmaga keletkezéstörténetét is megvilágítja.

Az így nyerhető fölismerésekről lemondani ostobaság, és elhomályosítása az értelmzésnek.

A könyvből, az értelmezői impossibilitások és a beszűkítő metodika következtében sajnos hiányzik az élesen megfogalmazott történeti, mentalitás- és gondolkodástörténeti kontextus értelmezésalakító szerepe. Ám József Attila nem üres térben élt és mozgott, hanem olyan térben, amelynek mély meghatározottságait az „emlékezők” értelemszerűen nem látták, nem láthatták át. Így az irodalomtörténeti interpretáció kontúrja is elvész, hajdani vagy/és mai konvenciókhoz hajlik. S elvész azoknak a fölismeréseknek egy része is, amely az immár háromnegyed évszázados József Attila-kutatás mégiscsak fölhalmozott, s amelyekről nem lenne szabad lemondani.

*

Tverdota alkalmazott „irodalomszociológiája” sajnos kettős, esztétikai és történeti-szociológiai redukciót mutat. Elmarad például a költő képzetének leírása, pedig ez nemcsak „fantázia”, hanem egyben szelekciós művelet is. A képzet alakzatai a személyes, közvetlenül tapasztalt vagy/és közvetítések révén „megismert”/megismerni vélt „valóság” képekbe sűrítése; a képzet „ugrásai” pedig a költői kogníció elvont szerkezetének alakulástörténete. A képzet: költői névjegy; szemantikai irányokat nyitó retorikai, versépítő eszköz. Az irodalomszociológiai leírás és az esztétikai elemzés ezen a ponton válik szét, bár a képzet alakzatai, akaratlanul is, visszautalnak erre a szociológiai alapra.

A képzet a költői innováció egyik legérzékletesebb, legkönnyebben észlelhető, árulkodó jele. Figyelembe nem vétele elszűrheti az elemzést, leegyszerűsíti a mű jelentését.

Ebből a szempontból roppant jellemző, hogy olyan fontos fiatalkori verset, mint a *Tiszta szívvel* (1925) a könyv érdektelenségbe taszít. Itt Tverdota csak a korábbi életrajzi kutatások rövid, kilúgozott kivonatát adja; a külső hatástörténet bizonyos elemekre szűkítve lemondandóját. És a minta, amely alá rendeli a verset, az úgynevezett „ideális anarchizmus”. Ám itt ez a teória kevésbé releváns, itt nem ideológiai programvers született, hanem a személyes élet problémákból kifejlő radikális önmeghatározási kísérlete történt meg – a saját élet, a tanulmányok és a poétikai inspirációk metszéspontjában. És a történeti háttér itt, bár motívumok meghatározott kombinációjában kerül az olvasók elé, több mint szövegminták követése: lényegi meghatározott-

ság, a személyiség egészét hatalmában tartó, internalizált élmény. Erre az önéletrajz egyéni újratematizációja, nyílt vagy/és rejtett önkifejező impulzusok, fölismerhető, ereje világosan utal. Innen a vers botrányokozó potenciája. De ez csak a vers személyes motiváltságát leplezi le. Maga a vers olyan személyiség- és magatartáskonstrukció, amely nagyon éles történeti anomáliákat sűrít össze a személyes megnyilatkozásban, s így támadó és afirmatív reakciókat egyaránt képes volt kiváltani. A vers, mint legjobb versértő kortársai föl is ismerték, alapvető történeti feszültségeket tematizált, illetve fejezett ki. És ezek a poétikai kódolások is átjöttek; pro és kontra fontosak voltak.

A vers az egyik „fiatalkori” főmű. De, vegyük észre, nem verstechnikai okokból. A vers technikára redukálása esztétikai sterilizáció lenne.

Sajnos, bár a könyv második – nagyobbik – fele lényegesen jobb és használhatóbb, mint az első (áléletrajzi) része, ki kell mondani, ez a jobb rész is alatta marad a kívánatosnak. A szerző nem ereszkedik le olyan „tisztátalan” mélységekbe, amelyekbe le lehetett és le kellett volna hatolnia. Ez a szerző *esztétikai* vakfoltjának számlájára írható. Érzéketlenség és felemás irodalomfelfogás egyaránt ott van a monográfia hátterében. Ezzel azonban saját értelmezői lehetőségeit korlátozza, és elszalasztotta József Attila költészetének egy élesebb, markánsabb rajzolatú értelmezését.

Mint összegzés csonka, egyoldalú és lényeges vonatkozásokban félrecsúszott összefoglalás ez. Az újrairás kevesebbet (s több ponton gyöngébbet) ad, mint az, aminek újrairtelmezésére vállalkozott.

*

A könyvet áttekintve fölmerül a kérdés: milyen viszonyban van a könyv és a címe? Attól tartok, semmilyenben. A cím: *Gondoljátok meg, proletárok*, bár idézet a költőtől, nem egy monográfia, hanem egy kiáltvány címe lehetne – persze nyolcszáznyolcvan oldalas kiáltvány ritkaság, és a szöveg érvelésmódja sem igazán a kiáltványok stílusára emlékeztet. Ha az alcímet is idekapcsoljuk, akkor sem leszünk sokkal okosabbak: a huszonegy éves József Attila még „ifjú”, a huszonkét éves már nem, a harmincharmadik évében járó pedig már „öreg”? Aligha. A válaszkísérletek helyett helyesebb, ha mindjárt kimondjuk: a cím és az alcím nem szerencsés. (A lektor meg a kiadói szerkesztő igazán figyelmeztethette volna a szerzőt a címválasztás problematikusságára.) A szerzői szándékot persze, érteni vélem; valamiképpen jelezni akarta azt a szociokulturális dimenziót, amelyre a „proletár” szó utal. És ezt akár helyeselni is tudnám. De e problémakör sem a címben, sem a könyv főszövegében nincs következetesen végigvezetve, megjelenítve. A József Attila-értelmezésnek ez a nehezen megkerülhető fogalma nagyon összetett történeti-szociológiai és egyben költészet-történeti összefüggések függvénye. Nemcsak a szorosan vett történeti kérdések elemzése nehéz, de ennek költői lecsapódása is. A „proletárköltő” ez esetben tárgyilag nem stimmel, a „pártköltő” is, a legnegativisztikusabb értelmezésben is, legföljebb pár évre érvényes. Az a világ azonban, amelyben József Attila nevelődött, soha nem eresztette el, és bármily magas és egyetemes horizontra emelkedett is, e kötése mindig megmaradt. „Attila, liberális?” – kérdezte, erős iróniával volt élettársa. S az e kérdésben rejlő összefüggésben nagyon is igaza volt Szántó Juditnak. A költő soha nem lett prokapitalista. A proletárookra való utalás azonban, ha mögüle hiányzik a komplex történeti elemzés, csak egy „érzelmi hagyomány” jele. Persze, Tverdotától nem idegen ez az érzelmi hagy-

mány, s ez a vállalása mai ideológiai klímában önmagában is bizonyos erkölcsi tartásra vall. Ezt érdemes a szerző javára elkönyvelnünk.

De, hadd ismételjem meg, ez az irodalomtörténeti gyakorlat szempontjából kevés.

Tverdota, aki évtizedeket töltött a József Attila-kutatásban, s a szövegekpuszt is, a másodlagos, narratív forrásokat is jól ismeri, korolláriumát adhatta volna eddigi kutatásainak, egész irodalomtörténeti életművének. Hiányait pótolva, egyoldalúságait leküzdve, összefoglalhatta volna mindazt, ami ma egy rutinos kutatónak a kézenfekvő lehetősége. De ezt nem tette meg; „séróból” akart eredményt produkálni. És, kimondatlanul is, a „végszót” akarta kimondani; a „mai”, „korszerű” József Attila-képet akarta megalkotni. Ahogy mondani szokás, a „súlyos művet, amely alatt beszakad az asztal”. Súlya van is e könyvének; kézbevételehez előzetes konditermi gyakorlatok kellene, gyúrni kell rá. De ereje, sajnos nincs e monográfiának. Nem váltja le Szabolcsi Miklós négykötetes alapozó művét, s nem küldi nyugdíjba az eddigi József Attila-irodalom fontosabb műveit sem. Aki József Attiláról akar tájékozódni, annak változatlanul ezekhez kell fordulnia; nem hagyatkozhat a mostani „újrírásra”. Tverdota, legalábbis ezzel az első kötettel, nemcsak saját java munkáit diszkreditálja, de azt az „érzelmi hagyományt” is, amelynek történeti elemzésekben való kibontása történeti érdeme lehetett volna e könyvnek. A „korszerűség” hamis eszményéhez való hallgatóságos igazodása, metodikai félreértése, rutinjának egyoldalúsága, és – sajnos – valóságshorizontjának szűkössége nem tette lehetővé számára egy igaz összefoglaló mű megírását. Amit megírt, az a legméltányosabb értékelés esetén is legfeljebb az életmű egyik rétegének önmagába záródó irodalomszociológiája, hosszú félrevezető gondolatmenetekkel, látványos értetlenségekkel megfertőzve. Az összkép egyoldalú és elégtelen; inkább zavaró, mint eligazító. Egészében ez az újramesélt narratíva döntő pontokon a káosz felé visz. Nagyon nehezemre esik kimondani, de ehhez képest a „korszerűen” reakciós, a magyar irodalomtörténet-írást gyarmatosítani akaró Kulcsár Szabó Ernő használhatóbb (és sok szempontból rendezettebb) fogalmi hálót kínál föl. S hogy Tverdota más, látszólag ellentétes retorikával, ténylegesen ugyanazt a pusztító redukciót végzi el, mint szakmai ellenfele, riasztó jelzés. Ebben a redukcióban az irodalmi folyamat irodalomtörténeti kiüresítése zajlik.

A cím sikertelensége, a fejezetcímek mindenféle fogalmi tisztázás nélküli, metaforikus homálya nagyon világos jelzése annak, ez a könyv elkapkodott, végig nem gondolt összegzéskíséret. És ami „új” benne, az nem jó; ami jobb, az jórészt már korábban is meglévő szövegek önisméltése. Előrelépés nincsen.

Ám a szerzőnek tudnia kell: a hiba mindig büntet. A jó monográfiáért pedig meg kellett volna szenvedni. És sem a szerzőnek, sem a szerző nemzedékének nemigen lesz már újabb lehetősége a maradandó összegzés megalkotására. Az eddigi kutatások félbe-szerbe maradt ajánlatként, összerendezetlen kínálatként maradnak az újabb nemzedékekre.

A József Attila-kutatás sírját, ki kell már végre mondani, a rendszerváltás ásta ki. De a koporsót a sírba eresztő kötelet most fonta meg Tverdota.